

האוניברסיטה הפתוחה
החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה

ישראל בארצו

קובץ מאמרים
ליובלו של ישראל שצמן

עורכים:

יוסף גייגר, חנה מ' כותן, גיא ד' שטיבל

Israel's Land

Papers Presented to Israel Shatzman on his Jubilee

Edited by: Joseph Geiger, Hannah M. Cotton, Guy D. Stiebel

עריכת לשון: ישראל רונן ומירה רייך
עיצוב עטיפה: אבי חתם
התקנה והבאה לדפוס: אפרת אלף
סדר מחשב: דני גרבר, דלית סולומון
גרפיקה: רותי אפלברג

תמונת העטיפה: קיסריה, אמת המים הגבוהה; אלבטרוס צילום אוויר בע"מ

מק"ט 91417-5245

מסת"ב 978-965-06-1052-4 ISBN

© תש"ע - 2009.

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטה הפתוחה ולחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.
בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, הקריה ע"ש דורותי דה רוטשילד, דרך האוניברסיטה 1,
ת"ד 808, רעננה 43107.

The Open University of Israel, The Dorothy de Rothschild Campus, 1 University Road,
P.O. Box 808, Raanana 43107. Printed in Israel.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או
בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי בחומר
הכלול בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת ובכתב ממדור זכויות יוצרים של האוניברסיטה
הפתוחה.

10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25

תוכן העניינים

ix פתח דבר

אוריאל רפפורט

xi ישראל שצמן: ידיד ועמית

xv רשימת הפרסומים המדעיים של ישראל שצמן

xxi רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

החלק העברי

גיא ד' שטיבל

1 "פה ושם בארץ־ישראל": בעקבותיו של אלכסנדר מוקדון בארץ־ישראל

דבורה לוין גרא

25 יהודה ויהודית

דב גרא

39 ירמיהו ותרב אלוהים

אוריאל רפפורט

59 התייחדות האדומים בימי יוחנן הורקנוס

דן בר"ג

75 אנטיוכוס הז' סידטס בדור ובירושלים

חנן אשל

85 שתי הערות לטור השני של מגילת המלחמה (IQM)

בועז זיסו ועמוס קלונר

99 מאגרי מים בראס תמים, ממזרח לירושלים

אפרת חבס (רובין)

115 הערות לבירור השם גמלא

יוסף פטריך

על תאריך כינונה של קיסריה כקולוניה רומית 135

רבקה ניר

עדותו של יוסף בן מתתיהו על יוחנן המטביל: בחינה מחודשת 157

משה פישר

סוגיית הביטחון לאורך הדרך מאמאוס לירושלים לפני מלחמת החורבן
ואחריה: חורבת מצד כמקרה מבחן 187

רוז מוסטיגמן

על הלכה והיסטוריה: המחלוקת על מצוות שכחה לזיתים כמקור לתולדות
ישראל בגליל בדור אושה 207

אבנר אקר

מי העניק את התואר *Antoniniana* ללגיון העשירי פרטנסיס? 219

מיכאל שנקר

"פאנבלוס" והעדויות לפולחן האלה תנית בארץ-ישראל 229

זאב רובין

בישופות בית גוברין (Eleutheropolis) במאבק בין בישופות קיסריה
לבישופות ירושלים בארץ הקודש במאה הרביעית ובראשית המאה החמישית 249

יוסף גייגר

אוטוקיוס מאשקלון, "אוטוקיוס" בארץ-ישראל 265

דניאלה דוויק

סולון היהודי: הרצל ורעיונותיו המדיניים בראי יצירתו הספרותית 277

תקצירים של המאמרים בחלק האנגלי 295

החלק האנגלי

פתח דבר ix*

ג'ודי מגנס

האם צמו אנשי כת קומראן בימי השבוע או בשבת? 1*

שחל יריב

בין מרכז לפריפריה: הפלבס שב"פאתי־העיר" והחיים הפוליטיים בשלהי
הרפובליקה הרומית *13

דניאל ר' שוורץ

יוספוס על דודיו של הורדוס *39

גיל גמבש

תגובות רשמיות ברומא הקיסרית להתקוממויות בפרובינקיות: היבטים של
הנצחה *53

אריק ס' גרואן

טאקטוס ודיבת היהודים *77

חנה מ' כותן וורנר אק

קשת רומית בקלוניה איליה קפיטולינה: קטע מכתובת לטינית במוזיאון
האסלאמי שעל הר הבית *97

יונתן י' פרייס

שתי כתובות שטרם פורסמו מאוספים פרטיים בירושלים *119

לאה די סגני

מנזר לא מוכר על שם השילוש הקדוש על הר הזיתים: עדכון של העדות *131

פרגוס מילאר

לא ארצו של ישראל בימים ההם: הכנסייה של שלוש הפלשתינות
בשנת 518 לסה"נ *147

ב"ז קדר וחיים ברבה

לתיארוכו של המעבר התת־קרקעי במערת המכפלה *179

תקצירים של המאמרים בחלק העברי *185

"פאנבלוס" והעדויות לפולחן האלה תנית בארץ-ישראל*

מיכאל שנקר

תנית, האלה הגדולה של קרתגו, תפסה מקום מרכזי בפנתאון הפוני. מן המאה החמישית לפסה"נ שמה מופיע על אלפי מצבות מקרתגו ומן המושבות הפניקיות במערב אגן הים התיכון.¹ בתחילת דרכו של המחקר נחלקו דעות החוקרים בשאלת מקורה ומוצאה של תנית מכיוון שהיא לא הייתה מוכרת מהמזרח הפניקי. היו שטענו כי תנית היא אלוהות לובית שאומצה בידי המתיישבים הפניקים באפריקה. אחרים הציעו לקשור את תנית לאחת משתי האלות הגדולות של הפנתאון הכנעני-הפניקי – ענת ועשתורת.²

מכיוון שאין בידינו מקורות פוניים ופניקיים, אנו נאלצים להסתמך על המקורות העקיפים – יווניים ורומיים – כדי לזרוע אור על מהותה של תנית בעולםם הדתי של הפונים. בכתובת דו-לשונית שנמצאה באתונה ותאריכה סמוך לשנת 400 לפסה"נ השם "עבדתנת" בשפה הפונית תורגם ביוונית ל-*Ἀρτεμίδωρος*.³ באפריקה הרומית, שם המשיך הפולחן הפוני להתקיים עד לניצחונה של הנצרות, זוהתה תנית עם דיאנה, עם יונו ועם קילסטס (*Caelestis*), "שמימית" בלטינית.⁴ הדבר מעיד שחלק מתכונותיה של תנית היו תכונות של אלת השמים. זאת ועוד, מן המקורות הרומיים עולה שהיה לתנית קשר לפולחן הירח; לפיכך זיהויה עם ארטמיס/דיאנה, שבהתגלמותה בדמות

* חובה נעימה היא להביע את תודתי לד"ר רחל ברקאי ולד"ר ג'ראלד פינקלשטיין על עזרתם, תמיכתם, הערותיהם ועצותיהם. תודתי גם למר אבנר אקר שקרא את כתב היד והעיר הערות מועילות וחשובות.

1 על תנית ראו פאנטר, 1993, עמ' 251-262; ליפינסקי 1992a, עמ' 30-39, ליפינסקי, 1992b; ליפינסקי, 1995, עמ' 199-215; מילר, 2003.

2 חבידברג-האנסן, 1979 חשב שמדובר בענת. הרדן, 1962; ליפינסקי, 1992b; ריביצ'יני, 1988 – עשתורת. ברודי, 1999; אבאליאני, 1999; פאנטר, 1993, עמ' 262 סבורים שהיא הייתה אלה עצמאית.

3 מילר, 2003, עמ' 134-136.

4 צירקין, 1986, עמ' 147; לאנסל, 1999, עמ' 199.

סלנה הייתה אף היא אלת הירח, קושר את תנית ללבנה.⁵ לעתים היא נתפסה גם כאלוהות כתונית ובתולה.⁶

על אלפי מצבות מן העולם הפניקית-הפוני מופיע על יד שמה של תנית גם "סמל תנית". אף שמקורו ומשמעותו עדיין נתונים במחלוקת, מסכימים רוב החוקרים שהוא מסמל את האלה הגדולה של קרתגו.⁷ הרכיבים הבסיסיים של סמל תנית הם: עיגול המחובר לאחד מפינותיו של משולש, וקו אופקי חוצץ ביניהם. קרוב לוודאי שיש לפרשו כדמות נשית מסוגנת ומופשטת, המניפה את זרועותיה בתנוחה של סגידה או, כפי שמציע ליפנסקי, של קינה.

פריצת דרך חשובה במחקר הושגה בעקבות תגלית במקדש בצרפת (כ-15 ק"מ מדרום לצידון).⁸ במקום נמצאה כתובת הקדשה ל"תנת שתרת" שנחרטה על לוחית שנהב,⁹ ותאריכה המאה השביעית או השישית לפסה"נ.¹⁰ ממצא זה הוא העדות המפורשת הקדומה ביותר לפולחן תנית ומצביע ככל הנראה על קיומו של פולחן זה בפניקיה כבר במאה השישית לפסה"נ, לפני הופעתה של תנית בקרתגו ובמערב.¹¹ כתובת זו מאשרת שלפחות בצרפת זוהתה תנית עם עשתורת והייתה כנראה לאחד מפניה של האלה הפניקית הגדולה. לפני החוקרים עמדה גם סוגיית פירוש השם תנית.¹² בין ההצעות האחרונות בולטת זו של ליפנסקי, המחבר את תנית לשורש השמי "תָנָה" (לקונן, לבכות) ומזהה את "תנית פנאבל" עם אחת ההתגלמויות של עשתורת "המקוננת לפני בעל".¹³

5 ראו דיון במקורות אלו אצל צירקין, 1986, עמ' 147-148. הצעתה של שיוף, 2003, שהיו לתנית היבטים ימיים אינה משכנעת מכיוון שהאלה הפניקית-הפונית זוהתה עם אלות חסרות כל קשר לים. הסמלים הימיים המופיעים באמנות הפניקית-הפונית (למשל דולפין), לא דווקא קשורים לתנית.

6 ליפנסקי, 1992a, עמ' 35; ליפנסקי, 1995, עמ' 204-205.

7 אך ראו את דעתו של לאנסל, 1999, עמ' 201-204, המציע שסמל תנית מסמל את זוג האלים הראשי של קרתגו, תנית ובעל-חמן. פיקאר, 1968 סבורה שהוא התפתח מ"סמל הבקבוק" שקדם לסמל תנית ומסמל את הקורבן. ביסי, 1967 חושבת שמקורו בסמל החיים המצרי "ענח". גם ליפנסקי, 1995, עמ' 214-215, תומך בדעה זו. ראו גם: צירקין, 1986, עמ' 151-153. להצעת טיפולוגיה חדשה לסמל תנית ולדיון עדכני ראו עמר, 2005.

8 פריצ'ארד, 1978.

9 שם, עמ' 104-107; פריצ'ארד, 1982.

10 פריצ'ארד, 1982; ליפנסקי, 1995, עמ' 201-202.

11 ליפנסקי, 1992a, עמ' 33.

12 לדיון עדכני עם הפניות לספרות מחקר ראו מילר, 2003.

13 ליפנסקי, 1992a, עמ' 30-33; ליפנסקי, 1995, עמ' 199-200. לביקורת ודעה נגדית ראו פאנטר, 1993, עמ' 253.

יחד עם הכתובת מצרפת הלכו והתרבו בעשורים האחרונים התגליות שאינן מותירות מקום לספק שמקורה של תנית הוא בקרב הפניקים, והם שהביאו אותה לקרתגו.¹⁴ בין הממצאים הבולטים: כתובת פונית מקרתגו המזכירה את "תנית בלבנון";¹⁵ אוסטרקון ממקדש האל אשמון בצידון מן המאה החמישית לפסה"נ עם השם "גר-תנת"; מצבה מצור המתוארכת למאות התשיעית-השישית לפסה"נ ועליה כתובת המזכירה את תנית; שמות מקומות בלבנון המודרנית המכילים את הרכיב התאופורי "תנית".¹⁶

אין עוד מקום לספק שפולחנה של תנית התקיים לפחות בעיר פניקית אחת, צור ככל הנראה. ממצאים המעידים על פולחנה של תנית בפרק הזמן מהתקופה הפרסית ועד התקופה הרומית המאוחרת נתגלו גם בחפירות בארץ-ישראל; בעיקר, אך לא רק, באתרי החוף השייכים לתחום התרבות הפניקית. דומה שמקורן של עדויות מהקדומות ביותר הקשורות לאלה תנית הוא בית-הקברות הפניקי באכזיב מן המאות העשירית-השישית לפסה"נ.¹⁷ באחד הקברים נחשף חותם עשוי פֶּאִיִּינֶס עם סמל תנית (איור 1),¹⁸ המתוארך לשנים 800-650 לפסה"נ.¹⁹ על אחת המצבות שנחשפו באתר מופיע צלב ובקצהו העליון עיגול, ויש מי שרואים בו צורה קדומה של סמל

איור 2: על-פי קווי, 2004, עמ' 184, מס' 7

איור 1: על-פי קרוס, 2002, עמ' 171, מס' 4 (באדיבות רשות העתיקות)

14 פאנטר, 1993, עמ' 251-255; פאנטר, 1995, עמ' 72.

15 ליפניסקי, 1995, עמ' 203; מיולר, 2003, עמ' 126.

16 בורדריו, 1988; ליפניסקי, 1995, עמ' 201-203; מיולר, 2003, עמ' 126.

17 אך ייתכן כי יש סימנים לפולחנה של תנית כבר בתקופת הברונזה המאוחרת ראו שנקר, 2008.

18 דייג'י-מנדלס, 2002, עמ' 39, איור 1, 4, מס' 34.

19 קיל, 2002, עמ' 175.

איור 3: על-פי לינדר, 1973, עמ' 28

תנית.²⁰ כך גם פירשו סמל המופיע על חרפונית מאכזיב (איור 2).²¹ ועם זאת, אין זה מן הנמנע שהסמלים הללו מאכזיב הם דווקא סמל "ענח" (ankh) המצרי, השכיח מאוד באמנות פניקית בתקופה הנידונה.

בשנים 1973-1974 מצאו מול חוף שבי ציון כ-250 צלמיות חרס נשיות שגודלן 13-40 ס"מ.²² הצלמיות היו כנראה חלק ממטען של ספינה שנטרפה במאה

20 שיוף, 2003, עמ' 70. מצבה עם אותו הסמל מן המאה השמינית לפסה"נ נתגלתה גם בצור: סאדר, 1991, עמ' 121-122. ועם זאת קרוס, 2002, עמ' 171, מעדיף לפרש את הסמל הזה בתור "ענח" מצרי.

21 קווי, 2004, עמ' 184, מס' 7.

22 לינדר, 1973, עמ' 27-29; שיוף, 2003, עמ' 29-52.

החמישית-הרביעית לפסה”נ.²³ הצלמיות מתארות דמויות נשיות בבגד ארוך שראשיהן מכוסים. בכמה צלמיות, יד ימין מורמת בתנוחת ברכה, והיד השמאלית צמודה לחזה או מחזיקה תינוק. על כמה טיפוסים של הצלמיות מופיע סמל תנית (איור 3). מאות צלמיות דומות בסגנון נמצאו בעשורים האחרונים בסביבות צור, ובהן כאלה עם סמל תנית.²⁴ על-פי בדיקת הצלמיות משבי ציון, נראה שיוצרו בכמה מקומות בקרבת העיר צור.²⁵ ממצא אחר מן התקופה הפרסית הם ארבעה תליונים עשויים עצם וברונזה בצורת סמל תנית. התליונים נחשפו בחפירות אשקלון בשכבות היישוב מן המאות החמישית-הרביעית לפסה”נ (איור 4).²⁶ זה הממצא הקדום ביותר בין כמה וכמה ממצאים מאשקלון הקשורים לתנית (ראו עוד להלן).
דומה שהופעתו היחידה של סמל תנית מחוץ לגבולות הערים הפניקיות היא בשומרון. על מטבע של פחוות שומרון מן המאה הרביעית לפסה”נ מופיע מה שנראה,

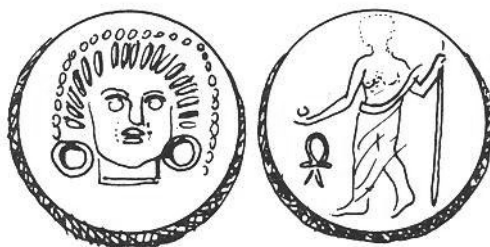
איור 4: על-פי שטרן, 2003, עמ' 109

23 ואולם שיוף, 2003, עמ' 30, סבורה ש”הן הושלכו בים בכוונה, אולי במסגרת טקס פולחני”.

24 שם, עמ' 46.

25 שם, עמ' 47-48.

26 סטייגר, 1992, עמ' 104.

איור 5: על-פי משורר, קידר, 1999, מס' 177

לדעתי, כאחת הגרסאות האיקונוגרפיות של סמל תנית (איור 5).²⁷ הדבר אינו מפתיע מכיוון שמטבעות שומרון מהתקופה הפרסית מושפעים מאוד מהאיקונוגרפיה של מטבעות צור וצידון. אמנם בדומה לערים מרכזיות אחרות באזור, ודאי הייתה אוכלוסייה פניקית גם בשומרון, אך נראה שבמקרה זה מדובר באימוץ מוטיבים בלי לייחס להם משמעות פולחנית, דבר אופייני למטבעות ארץ-ישראל בתקופה ההיא.

העדויות לפולחן תנית שכיחות גם בתקופה ההלניסטית. בשנת 1973 נחשף בתל עכו בשכבה מהתקופה ההלניסטית שבר אמפורה עם טביעה של סמל תנית (איור 6).²⁸ גודלו של הסמל כ-20 ס"מ ושלא כמו לצלמיות משבי ציון ולמשקולות למיניהן, אין מקבילות לטביעת סמל תנית על כלי חרס, לא בפניקיה ולא במערב הפוני. בעונות החפירה של שנת 1999-2000 נחשף בתל קדש בגליל העליון מבנה מנהל גדול-ממדים,²⁹ ובו 2,043 בולות מארכיון מנהלי כנראה, שתאריכו שנת 145 לפסה"נ בקירוב.³⁰ כתובות פניקיות על כמה בולות משייכות אותן לערים צידון וצור.³¹ תשע בולות מן המכלול הזה נחתמו בחותם אחד, ויש עליהן סמל תנית וכתובת פניקית שתרגומה: "אשר על הארץ" (איור 7).³²

27 משורר, קידר, 1999, מס' 177. משורר וקידר מפרשים אותו בתור "ענח", אך ל"ענח" אופיינית "רגל" אחת ולא שתיים כפי שיש על המטבע. סמל תנית, שחסרה בו צלע אחד במשולש התחתון כפי שתואר כאן, דומה לטיפוס D1 על-פי הטיפולוגיה של עמר, ולעוד טיפוסים בטיפולוגיות אחרות: עמר, 2005, איור 4.

28 דותן, 1974.

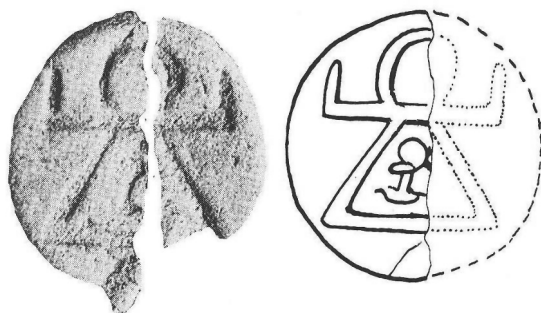
29 ברלין, הרברט, 2003. ראו גם ברלין, הרברט, 2005.

30 אריאל, נוה, 2003, עמ' 62.

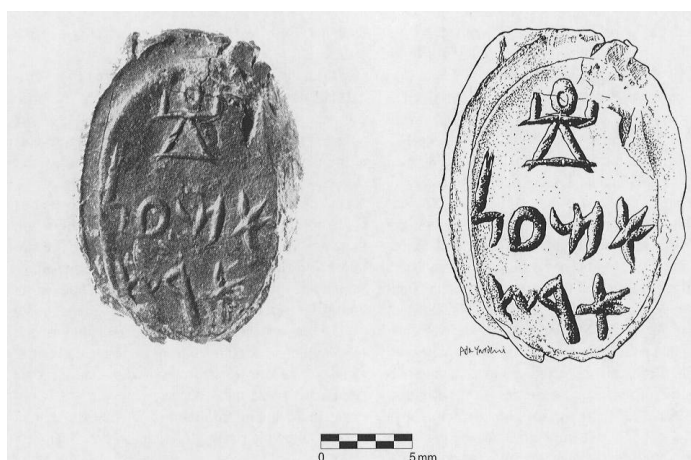
31 מקצת הבולות עם הכתובות פורסמו שם.

32 שם, עמ' 62-64.

"פאנבלוס" והעדויות לפולחן האלה תנית בארץ-ישראל

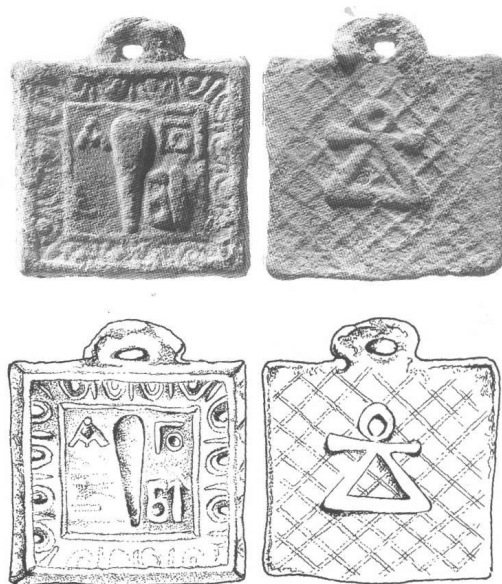
איור 6: על-פי קיל, 1995, עכו מס' 13

איור 7: על-פי אריאל, נוה, 2003, איור 1

בשנת 2003 נחשפה בחפירות תל דור משקולת עופרת מרובעת (5x5 ס"מ). על צדה האחד מופיע סמל תנית על רקע דגם סבכה, ועל הצד האחר מתוארת אֵלָה, סמלו של מְלִקְרָת, האל הראשי של העיר צור.³³ ליד האלה מופיעות האותיות היווניות ΑΓΟ, קיצור של "אגורנומוס", הפקיד העירוני הממונה על ענייני כלכלה, מסחר ושוק. שתי אותיות אחרות מתארכות את המשקולת לשנת 12 למניין העיר צור, היא שנת 155 לפסה"נ (איור 8). משקולת דומה מאוד נמצאה באשדודיים. גם עליה מופיע

33 שטרן, 2003.

איור 8: על-פי שטרן, 2003, עמ' 108

סמל תנית בליווי כתובת פניקית, והיא מתוארכת לתקופה ההלניסטית (איור 9).³⁴ משקולות עם סמל תנית הן ממצא שכיח למדי בערים פניקיות.³⁵ סמל תנית מופיע על אחד המטבעות שנטבעו באשקלון תחת שלטון המלכים התלמיים (איור 10).³⁶ לדעתו של ג'פ היל (Hill) אפשר לזהות את הסמל תנית גם על מטבע "פאנבלוס" (Phanebalos) מימי הקיסר הדריאנוס.³⁷ בעיר זו יש בתקופה הרומית המשכיות יוצאת דופן של פולחן תנית בדמות אחת האלוהיות החידתיות ביותר המוכרות ממטבעות של ערי ארץ-ישראל – פאנבלוס.³⁸ אלוהות זו מופיעה

34 שם, עמ' 110; שטרן, 2001, עמ' 574.

35 למשל משקולת מבירות, השמורה באוסף פרטי בישראל: קושניר-שטיין, 2002, עמ' 225-230; משקולת ממקדש באום אל-אחמד: שיוף, 2003, עמ' 54; ומשקולות שמקורן בשוק העתיקות: שם, איור 36, 1, 2.

36 היל, 1914, עמ' 107, מס' 18, לוח 12.

37 שם, עמ' lx, עמ' 129, מס' 187, לוח XIII, 18.

38 מאחר שהמין של פאנבלוס נתון בוויכוח במחקר, בחרתי כאן להשתמש בלשון זכר מטעמי נוחות.

איור 9: על-פי שטרן, 2001, לוח III, 64

איור 10: על-פי היל, 1914, לוח XII, 1

על מטבעות העיר אשקלון מימיו של אוגוסטוס³⁹ ועד סופה של הטביעה העירונית בימי הקיסר מקסימינוס בשנת 235 לסה"נ.⁴⁰ העובדה שרשויות הטובעות של אשקלון הרומית בחרו תכופות בדמותו של פאנבלוס במשך למעלה מ־200 שנה, מצביעה על חשיבותה של אלוהות זו לחיי הדת של העיר.⁴¹

39 היל 1914, עמ' 115, מס' 75.

40 רוזנברגר, 1972, עמ' 67, מס' 239.

41 פרידהיים, 2001, עמ' 154-155. על הפנתאון של אשקלון בתקופה ההלניסטית והרומית ראו פוקס, 2000.

פאנבלוס הוא האלוהות היחידה בין האלים של אשקלון הרומית,⁴² שזוהתה בכתובת על מטבעות.⁴³ המילה ΦΑΝΗΒΑΛΟΣ⁴⁴ מופיעה על שלושה מטבעות מימי הקיסר הדריאנוס מהשנים 128/129⁴⁵ ו-132/133⁴⁶, ועל חמישה מטבעות מימי אנטונינוס פיוס מהשנים 146/147⁴⁷, 151/152⁴⁸ ו-152/153⁴⁹. על המטבעות הללו מופיעה דמות אנתרופומורפית, המוצגת בצורה חזיתית, או עם הראש והרגליים בפרופיל. פאנבלוס לבוש שריון חזה או בגד ארוך; על ראשו חובש פאנבלוס קסדה או קובע פריגי; בידו השמאלית הוא מחזיק מגן עגול יחד עם ענף תמר; ידו הימנית מונפת כלפי מעלה בתנוחת ברכה או אוחת חפץ שיש הרואים בו הרפה (ῥαψα), חרב־מגל (איורים 11, 12).⁵⁰

איור 12: על־פי משורר, 1984, איור 47
(באדיבות המכון לארכיאולוגיה,
האוניברסיטה העברית בירושלים)

איור 11: על־פי משורר, 1984, איור 48
(צילום: © מוזיאון ישראל,
ירושלים)

42 ראו סקירה של פולחנים בגאניים באשקלון בתקופה הרומית פרידיהים 2001.

43 היל, 1914, עמ' lxi.

44 הראשון שקרא ופענח את הכתובת היה החוקר השווייצרי אימהוף־בלומר, 1908, עמ' 241-242.

45 קינדלר, 1963, עמ' 45-47.

46 היל, 1914, עמ' 129, מס' 187, 188.

47 שם, עמ' 133, מס' 216-218.

48 משורר, 1981, מס' 724.

49 היל, 1914, עמ' 134, מס' 221.

50 פוקס, 2001, עמ' 105. במיתולוגיה היוונית משרתת חרב זו אלים וגיבורים. פרסאוס השתמש בה לערוף את ראשה של מדוזה.

מתחילת המחקר של מטבעות אשקלון נחלקו דעות החוקרים בשאלה עם איזו אלוהות יש לזהות את פאנבלוס.⁵¹ היל היה הראשון שהצביע על כך שהכינוי "פנבעל" הוא בין סממני ההיכר המובהקים של תנית.⁵² תואר זה שלה מופיע בתעתיק יווני על מצבות קבורה שנתגלו באל-חופרה (קונסטנטיין): Φαβεβαλ / Φενηβαλ.⁵³ "פנבעל" הוא כאמור התואר של תנית בכתובות הקדשה רבות. חוקרים רבים סבורים שתואר זה משמעו "פני בעל", כלומר פניו של בעל-חמן. בהצעת הפירוש החדשה שלו לשם "תנית" הציע ליפנסקי ש"פנבעל" משמעו "לפני בעל", ולפיכך תוארה של האלה הפניקית-הפונית הגדולה הוא: "מקוננת לפני בעל".⁵⁴

במחצית השנייה של המאה העשרים חלה תפנית במחקר ומספר הולך וגדל של חוקרים ביקשו לראות בפאנבלוס אלוהות נשית. בעקבות פירוש של היל, הקושר את ΦΑΝΕΒΑΛΟΣ לתואר "פנבעל" של תנית הפונית, ביקש דוד פלוסר, בדיונו

51 דה סוסי, מחלוצי המחקר הנומיסמטי של ארץ-ישראל, 1874, עמ' 157, מס' 2, הציע לזהות את פאנבלוס עם אל המלחמה הרומי מרס. חוקר צרפתי אחר, דוסו, 1905, עמ' 76-79, הציע לזהות אלוהות זו עם הרקלס-בל, וסבר ששמו המקורי היה דגון. דוסו התבסס על כך שבסוריה חרב-מגל (הרפה) הייתה סממן של אל השמש ועל סברתו שפאנבלוס מחזיק שיבולי חיטה. ואולם היל, 1914, עמ' lix, היה הראשון שזיהה נכון את חשיבותו של השם ΦΑΝΕΒΑΛΟΣ להבנת האלוהות בראותו בו תעתיק יווני של השם הפניקית-הפוני "פנבעל". אף שציין כי יש שדמותו של פאנבלוס נראית נשית, עם ירכיים רחבות ולבושה במעין שמלה, טען היל שבכל זאת מדובר באלוהות גברית: שם, עמ' lx. פרט חשוב אחר, שעליו עמד החוקר הבריטי, שם, עמ' 138, מס' 242, הוא הברק המופיע בצדו של פאנבלוס על אחד המטבעות משנת 219/218. בהסתמך על התיאור הזה הציע היל, שם, עמ' lx, לזהות את פאנבלוס עם ואוס, ה־interpretatio graeca של בעל הכנעני-הפניקי. ראו גם היל, 1912, עמ' 422. יש מי שקיבלו את דעתו של היל, למשל מתסון, 1969, עמ' 159-161. בשנת 1970 ביקש סיריג להראות שאיקונוגרפיה של פאנבלוס כאל לוחם עוטה שריון ונשק מושפעת משבטי ערב ובהתאם לכך, ראה בו אל ממוצא ערבי: סיריג, 1970, עמ' 96-97. גם טיקסידור, 1977, עמ' 96-97, סבר שמדובר באל מלחמה צעיר, "שליח של בעל" וניסה לזהותו עם אפולו. לדעתו של החוקר הצרפתי רונזבאל, 1932, עמ' 3-22, אין פאנבלוס קשור ל"פנבעל" הכנעני-הפניקי, אלא יש לחפש את מקורו דווקא בסוריה. לטענתו, יש דמיון איקונוגרפי רב בין פאנבלוס לאלוהות בשם הליוסיירוס (Ἡλιοσειρός), המופיעה על המטבעות של העיר הסורית כאלקיס על נהר בלוס (Chalcis ad Belum). מאחר שהאלים הללו דומים בהופעתם החיצונית ושניהם בעלי סממנים צבאיים, סבר רונזבאל, שם, עמ' 12-14, שיש לפרש את דמותו של פאנבלוס כצירוף של אלוהות אורפאית Φάωνος עם βῆλος. גם פרידהיים, 2001, עמ' 155, הביע תמיכה מסוימת בהצעתו של רונזבאל.

52 היל, 1914, עמ' lix-lx.

53 ברתיא, שרליה, 1955, עמ' 167, מס' 1; עמ' 168-169, מס' 3, לוח 28, C, A.

54 ליפנסקי, 1995, עמ' 199-200.

בפגאניות בארץ־ישראל, לזהות את האלוהות של אשקלון עם תנית, וסבר שזוהי עדות לתופעת המשכיות פולחנה של תנית במזרח בתקופה הרומית.⁵⁵ לעומתו הציע יעקב משורר בזהירות, שהואיל וזהותו המינית של פאנבלוס אינה ברורה, הוא משלב כנראה בדמותו את האלים הפניקים בעל ותנית.⁵⁶ יש לשער שמשורר התכוון לבעל־חמן, בן זוגה של תנית בפנתאון הפניקי.⁵⁷ החופר של אשקלון, לורנס סטייגר (Stager), טען לזהות מוחלטת בין פאנבלוס לתנית, אבל הוא לא הרחיב בעניין הקשר בין פאנבלוס לתנית ולא הסביר מדוע מופיע תנית־פאנבלוס של אשקלון בדמות אלת מלחמה בניגוד מוחלט לתנית הפניקית.⁵⁸ ג'ראלד פינקלשטיין הציע לזהות את פאנבלוס עם האלה הראשית של אשקלון המוכרת מהכתובים, הלוא היא עשתורת הפלשתית, אפרודיטה השמימית.⁵⁹ בהסתמך על ענף התמר (עץ התמר הוא אחד הסמנים של עשתורת בפניקיה) שפנאבלוס אוהו בידו השמאלית, סבר פינקלשטיין שיש לזהות את פאנבלוס עם עשתורת.⁶⁰ פינקלשטיין התבסס על דסקית עופרת ועליה דמות המזוהה עם פאנבלוס, ודמות זו דומה לאלת העיר כפי שהיא מוצגת על מטבעות מסוימים של אשקלון, ובצדה מופיעה יונה, סמלה של עשתורת.⁶¹ ואולם בספרו על אשקלון בתקופה הלניסטית והרומית ציין גדעון פוקס, שיונה אינה מופיעה כלל על המטבעות יחד עם דמותו של פאנבלוס, וענף תמר אינו מופיע על מטבעות עם דמותה של אלת

55 פלוסר, 1976, עמ' 1075-1076.

56 משורר, 1984, עמ' 27.

57 בדומה לתנית נחלקו דעות החוקרים בנוגע לפירוש השם "חמן" ולתחומי האחראיות של בעל־חמן. ראו לדוגמה קסלה, 1991; ליפנסקי, 1995, עמ' 206-215. פולחנו של בעל־חמן כבר היה קיים אצל הפניקים במאה התשיעית לפסה"נ, כפי שמעידה מצבת כילמו מלך שמאל: הלוי, 1912. בעל־חמן היה אלוהות מורכבת למדי ששילבה בתוכה יסודות מגוונים. כפי שעולה משמו, מסמלו ומזיהויו עם האלים כתוניים סאטורנוס וקרונוס בתקופה הרומית (לה גליי, 1961-1966). הוא היה כנראה אל כתוני ואל סולארי: מוליד, מעניק חיים ופריון: צירקין, 1986, עמ' 145; לאנסל, 1999, עמ' 195. ואולם ליפנסקי, 1995, עמ' 264, סבור כי אין עדויות שבעל־חמן היה אל השמש.

58 סטייגר, 1991, עמ' 46; סטייגר כותב כי תנית הייתה חלק מהפולחן ברומא במאה השלישית לספה"נ, אך לא מביא שום רמז או נימוק אשר יש בהם כדי לאושש את הטענה הזאת, ראו גם: סטייגר, 1992, עמ' 104.

59 פינקלשטיין, 1992, עמ' 51-58.

60 שם, עמ' 54.

61 שם, עמ' 56-57. יש לציין כי התיאור על הלוחית אינו בהשתמרות טובה, כך שלא מן הנמנע כי זוהי דמותה של אלת העיר ולא פאנבלוס.

העיר.⁶² פוקס חזר לדעתו של היל, שפאנבלוס הוא אל זכר עם סממן מלחמתי, ותוארו “פנבעל” מקשר אותו לעולם הדתי של הפניקים.⁶³ עמנואל פרידהיים היסס לקבוע באיזה אלוהות מדובר, אך גם הוא ראה בו “אל מלחמה”.⁶⁴ ניכר שעיקר המחלוקת בעניין פאנבלוס נעוץ בקושי להגדיר את מינו משום שעל מטבעות מסוימים מוצג פאנבלוס כדמות גברית עוטה שריון, ואילו על טיפוסים אחדים מופיעה דמות נשית ברורה עם ירכיים רחבות ולבושה בגד ארוך, כפי שכבר ציין היל.⁶⁵ ייתכן שהסיבה לכך היא, שפאנבלוס אינו אל אחד, אלא שתי אלוהויות, נשית וגברית.⁶⁶ נראה שהאיקונוגרפיה של הדמויות הללו אכן הושפעה מסוריה או מדתם של שבטי ערב, כפי שהציעו סייריג ורונזבאל, אך מקורן כנראה בזוג האלוהי בעל-חמן ותנית. הופעתו של חזיו ברק מכונף על אחד הטיפוסים מקשר את פאנבלוס לבעל ותוארו ΦΑΝΕΒΑΛΟΣ – לאלה הפניקית-הפונית תנית. שריון ומגן מעידים כנראה על הפן המלחמתי שקיבלו האלוהויות באשקלון בהשפעות מקומיות. ואולם עדיין רב הנסתר על הגלוי. לא ברור כיצד להסביר את הופעתו הקדומה למדי של פאנבלוס בימי אוגוסטוס ומדוע בחרה המטבעה של אשקלון לציין את תוארו של פאנבלוס דווקא בימי הדריאנוס.⁶⁷ אין שום רמז כיצד פולחני אלוהויות אלו הגיעו לאשקלון, אילו תהפוכות ושינויים הם עברו, ותחת אילו שמות היו האלים מוכרים בעיר. אנו יודעים רק, שמקדש של פאנבלוס היה אחד המקדשים החשובים באשקלון, ותיאורו מופיע על מטבעות רבים מתקופת שלטונו של אנטונינוס פיוס וקיסרי השושלת הסוורית.⁶⁸

62 פוקס, 2001, עמ' 108. ראו גם גרסה בשפה האנגלית: פוקס, 2000, עמ' 32-33.

63 פוקס, 2001, עמ' 109. לדעה זו שותפה גם נ' בלאש שסבורה כי פאנבלוס הוא אל מלחמה צעיר ופן גברי של תנית: בלאש, 2001, עמ' 229.

64 פרידהיים, 2001, עמ' 154-157.

65 היל, 1914, עמ' lx.

66 טיפוסים שבהם הופעתו של פאנבלוס מזכירה דמות נשית: רונזבגר, 1972, מס' 144, 167, 172, 173, 181, 187, 191; היל, 1914, לוח 14, מס' 5, 6. ובייחוד פוקס, 2001, עמ' 105, איור 23.

67 פינקלשטיין, 1992, עמ' 55, חושב שהסיבה היא שבתקופה ההיא כבר לא היה ברור באיזו אלוהות מדובר.

68 מדובר במקדש בעל אדריכלות ייחודית עם אלמנטים מצריים, המתואר כרצף של חדרים זה בתוך זה. על אחד המטבעות מימי הקיסרית יוליה דומנה נראה פאנבלוס ניצב בתוך המבנה: משורר, 1984, עמ' 28; פינקלשטיין, 1992, עמ' 55-56. מעניין שהתלמוד (בבלי, עבודה זרה יא ע"ב) מונה את “הצרף” של אשקלון עם אחד מחמשת המקומות של עבודה זרה בארץ. לדעתו של גייגר, 2004, עמ' 248, בהקשר מסוים המונח “צרף” יכול לכוון לפירמידה.

בעקבות התגליות שנידונו לעיל, אין עוד מקום לספק שהאלה תנית הייתה חלק מהפנתאון של הערים הפניקיות בארץ-ישראל בתקופה הפרסית, ובאשקלון עד התקופה הרומית המאוחרת. חוץ מאשקלון, שם היה פאנבלוס אחת האלוהויות החשובות, אין אנו יודעים על מעמדה של תנית בערים אחרות. אין הכרח לזהות את תנית עם אלה מסוימת אחת. אין זה מן הנמנע שבכל סביבה ותקופה זוהתה תנית עם כמה וכמה אלות ובהן ככל הנראה עשתורת וענת השמיות, ארטמיס היוונית ויונו וקילסטיס הרומיות. סבירה ההנחה, שבמאות התשיעית-השישית לפסה"נ הייתה תנית אחד מפניה של עשתורת. לאור מקומה המרכזי בפנתאון הפניקי-הפוני, נראה שבקרתגו הייתה תנית לאלה עצמאית. ואולם אין לדעת מה עלה בגורלה של תנית במזרח בתקופות ההלניסטית והרומית. פאנבלוס מאשקלון עשוי לרמוז שהיא עברה שינויים והתמזגה כנראה עם אלוהויות מקומיות, כפי שקרה לאלים ולאלות רבים במזרח התיכון בתקופה הרומית.

ביבליוגרפיה

אבאליאני, 1999 =

Avaliani, E. (1999), "The Cult of Tanit in the Context of the Punic Cultural Model of North Africa", *Numismatica e antichità classiche* 28, pp. 25-38.

אימהוף-בלומר, 1908 =

Imhoof-Blumer, F. (1908), *Zur griechischen und römischen Münzkunde*, Geneva.

אריאל, נוה, 2003 =

Ariel, D.T., Naveh, J. (2003), "Selected Inscribed Sealings from Kedesh in the Upper Galilee", *BASOR* 329, pp. 61-80.

בורדריו, 1988 =

Bordreuil, P. (1988), "Tanit du Liban", in E. Lipinski (ed.), *Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millennium B.C.*, Studia Phoenicia V, Leuven, pp. 79-85.

ביסי, 1967 =

Bisi, A.M. (1967), *La stele Puniche*, Roma.

בלאש, 2001 =

Belayche, N. (2001), *Iudaea-Palaestina: The Pagan Cults in Roman Palestine (Second to Fourth Century)*, Tübingen.

ברודי, 1999 =

Brody, A.J. (1999), “*Each Man Cried Out to His God*”: *The Specialized Religion of Canaanite and Phoenician Seafarers*, Atlanta.

ברלין, הרברט, 2003 =

Berlin, A.M., Herbert, S.C. (2003), “A New Administrative Center for Persian and Hellenistic Galilee: Preliminary Report of the University of Michigan University of Minnesota Excavations at Kedesh”, *BASOR* 329, pp. 13-60.

ברלין, הרברט, 2005 =

Berlin, A.M., Herbert, S.C. (2005), “Life and Death on the Israel-Lebanon Border”, *BAR* 31/5, pp. 34-44.

ברתיה, שרליה, 1955 =

Berthier, A., Sharlier, R. (1955), *Le sanctuaire punique d'El-Hofra à Constantine*, Paris.

גייגר, 2004 =

Geiger, J. (2004), “The Tombs of Remus and Romulus: an Overlooked Source and its Implications”, *Athenaeum* 92, pp. 245-254.

דה סוסי, 1874 =

Saulsy, F. de (1874), *Numismatique de la Terre Sainte*, Paris.

דוסו, 1905 =

Dussaud, R. (1905), *Notes de mythologie syrienne*, Paris.

דוּתן, 1974 =

Dothan, M. (1974), “A Sign of Tanit from Tel Akko”, *IEJ* 24, pp. 44-49.

דייגי-מנדלס, 2002 =

Dayagi-Mendels, M. (2002), *The Akhziv Cemeteries: The Ben-Dor Excavations, 1941-1944*, Winona Lake.

היל, 1912 =

Hill, G.F. (1912), “Some Palestinian Cults in the Graeco-Roman Age”, *Proceedings of the British Academy* 5, London.

היל, 1914 =

Hill, G.F. (1914), *Catalogue of the Greek Coins of Palestine in the British Museum*, London.

- הלוי, 1912 =
 Halevy, J. (1912), "Les inscriptions du roi Kalamu", *Revue Sémitique* 20, pp. 19-30.
- הרדן, 1962 =
 Harden, D. (1962), *The Phoenicians*, London.
- חבידברג-האנסן, 1979 =
 Hvidberg-Hansen, F.O. (1979), *La Déesse TNT, une étude sur la Religion canaanéo-punique*, 2 vols., Copenhagen.
- טיקסידור, 1977 =
 Teixidor, J. (1977), *The Pagan God*, Princeton.
- לאנסל, 1999 =
 Lancel, S. (1999), *Carthage*, Oxford.
- לה גליי, 1966-1961 =
 Le Glay, M. (1961-1966), *Saturne Africain*, 2 vols., Paris.
- לינדר, 1973 =
 לינדר, א' (1973), "מטען של צלמיות מן התקופה הפרסית שנתגלה בימה של שבי ציון", *קדמוניות* 21, עמ' 27-29.
- ליפינסקי, 1992a =
 Lipinski, E. (1992a), "Panteon Karfagena", *Vestnik Drevnej Istorii* 3, pp. 29-51 (in Russian).
- ליפינסקי, 1992b =
 Lipinski, E. (1992b), "Tanit", in E. Lipinski (ed.), *Dictionnaire de la civilization Phénicienne et Punique*, Brepols, pp. 438-439.
- ליפינסקי, 1995 =
 Lipinski, E. (1995), *Dieux et déesses de l'univers phénicien et punique*, Studia Phoenicia XIV, Leuven.
- מיולר, 2003 =
 Müller, H-P. (2003), "Philologische und religionsgeschichtliche Beobachtungen zur Göttin Tinnit", *Rivista di Studi Fenici* 31, pp. 123-139.
- משורר, 1981 =
 Meshorer, Y. (1981), *Sylloge Nummorum Graecorum: The Collection of American Numismatic Society* 6, New York.

- משורר, 1984 =
משורר, ע' (1984), מטבעות ערי ארץ-ישראל ועבר-הירדן בתקופה הרומית, ירושלים.
משורר, קידר, 1999 =
Meshorer, Y., Qedar, Sh. (1999), *Samaritan Coinage*, Jerusalem.
מתסון, 1969 =
Matsson, G.O. (1969), *The Gods, Goddesses and Heroes on the Ancient Coins of Bible Lands*, Stockholm.
סאדר, 1991 =
Sader, H. (1991), "Phoenician Stelae from Tyre", *Berytus* 39, pp. 101-126.
סטייגר, 1991 =
Stager, L.E. (1991), *Ashkelon Discovered: From Canaanites and Philistines to Romans and Moslems*, Washington.
סטייגר, 1992 =
סטייגר, ל' (1992), "אשקלון", א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, עמ' 98-108.
סיריג, 1970 =
Seyrig, H. (1970), "Les dieux armies et les Arabes de Syrie", *Syria* 47, pp. 77-112.
עמר, 2005 =
Ammar, A. (2005), "For a New Typological Approach to the Tanit Sign in the Votive Precinct of Carthage", *Subartu* XVI, pp. 7-19.
פאנטר, 1993 =
Fantar, M.H. (1993), *Carthage. Approche d'une civilisation*, Tunis.
פאנטר, 1995 =
Fantar, M.H. (1995), *Carthage. La cité punique*, Paris.
פוקס, 2000 =
Fuks, G. (2000), "A Mediterranean Pantheon: Cults and Deities in Hellenistic and Roman Ashkelon", *Mediterranean Historical Review* 15:2, pp. 27-48.

- פוקס, 2001 =
 פוקס, ג' (2001), עיר רבת ימים: אשקלון בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים.
- פינקלשטיין, 1992 =
 Finkielsztejn, G. (1992), "Phanébal, Déesse d'Ascalon", *Studia Phoenicia* 1, pp. 51-59.
- פיקאר, 1968 =
 Picard, C. (1968), "Gènese et évolution des signes de la bouteille et de Tanit à Carthage", *Studi Magrebini* II, Neapol, pp. 77-87.
- פלוסר, 1976 =
 Flusser, D. (1976), "Paganism in Palestine", in S. Safrai et al. (eds.), *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum*, vol. II, Amsterdam, pp. 1065-1100.
- פרידהיים, 2001 =
 פרידהיים, ע' (2001), "הפולחנים הפגניים של אשקלון בתקופה הרומית", א' ששון, ז' ספראי, נ' שגיב (עורכים), אשקלון עיר לחוף הימים, תל-אביב.
- פריצ'ארד, 1978 =
 Pritchard, J-B. (1978), *Recovering Sarepta, a Phoenician City*, Princeton.
- פריצ'ארד, 1982 =
 Pritchard, J-B. (1982), "The Tanit Inscription from Sarepta", in H.G. Niemeyer (ed.), *Phönizier im Westen*, Mainz, pp. 83-92.
- צירקין, 1986 =
 Tsirkin, Y.B. (1986), *Karfagen i ego kul'tura*, Moscow (in Russian).
- קווי, 2004 =
 Cowie, P.J. (2004), "Scarabs", in E. Mazar, *The Phoenician Family Tomb N.1 at the Northern Cemetery of Achziv (10th-6th centuries BCE)*, *Final Report of the Excavations* (Cuadernos de Arqueologia Mediterranea 10), Barcelona, pp. 177-227.
- קושניר-שטיין, 2002 =
 Kushnir-Stein, A. (2002), "New Hellenistic Lead Weights from Palestine and Phoenicia", *IEJ* 52, pp. 225-230.

קיל, 1995 =

Keel, O. (1995), *Corpus der Stempelsiegel: Amulette aus Palästina/Israel von den Anfängen bis zur Perserzeit*, Einleitung, Orbis Biblicus et Orientalis, Series Archaeologica 10 Freiburg.

קיל, 2002 =

Keel, O. (2002), "Scarabs and Amuletic Seals from Akhziv", in M. Dayagi-Mendels, *The Akhziv Cemeteries: The Ben-Dor Excavations, 1941-1944*, IAA Reports 15, pp. 174-176.

קינדלר, 1963 =

Kindler, A. (1963), "Imperial Portraits on the Coins of Ascalon", *Museum Haaretz Bulletin* 5, pp. 45-47.

קסלה, 1991 =

Xella, P. (1991), *Ba'al Hammon. Recherches sur l'identité et l'histoire d'un dieu phénicopunique*, Rome.

קרוס, 2002 =

Cross, F.M. (2002), "Appendix 1. Phoenician Tomb Stelae from Akhziv", in M. Dayagi-Mendels, *The Akhziv Cemeteries: The Ben-Dor Excavations, 1941-1944*, Winona Lake, pp. 169-172.

רוזנברגר, 1972 =

Rosenberger, M. (1972), *City-Coins of Palestine*, I, Jerusalem.

רונוזבאל, 1932 =

Ronzevalle, S. (1932), "Notes et études d'archéologie orientale – Hélioiseiros", *Mélanges de l'Université St-Joseph* 16, pp. 3-22.

ריביצ'ני, 1988 =

Ribichini, S. (1988), "Beliefs and Religious Life", in S. Moscati (ed.), *The Phoenicians*, Milan, pp. 166-185.

רפפורט, 1970 =

Rappaport, U. (1970), "Gaza and Ascalon in the Persian and Hellenistic Periods in Relation to their Coins", *IEJ* 20, pp. 75-80.

שינף, 2003 =

שינף, נ' (2003), "תנית והים: הממצא מהאתר הימי בשבי ציון: היבטים הימיים של האלה הפניקית פונית תנית על פי הממצא הארכיאולוגי והאמנותי מ"ישראל", עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

שנקר, 2008 =

שנקר, מ' (2008), "למי סגדו בחצור הכנענית? האלוהות של 'מקדש המצבות' בחצור
לאור הפולחן הפוני", היה היה: במה צעירה להיסטוריה 6, עמ' 7-27.

שטרן, 2001 =

Stern, E. (2001), *The Assyrian, Babylonian and Persian Periods
(732-332 B.C.E.): Archaeology of the Land of the Bible II*,
New York.

שטרן, 2003 =

שטרן, א' (2003), "אלות ופולחנים מתל דור", קדמוניות 124, עמ' 108-112.